

ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1945-1946 ԹԹ. ՄԵԾ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ ՍԵՎԾՈՎՅԱՆ ՆԵՂՈՒՑՆԵՐԻ ԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐՋ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին «չեզոքության» քողի տակ ի նպաստ ֆաշիստական բլոկի երկրների Թուրքիայի վարած երկակի խաղը, հատկապես՝ ԽՍՀՄ-ին վերաբերող ծավալապաշտական ծրագրերը և Մոնտրոյի համաձայնագրի խախտման դեպքերը, սրել են Մոսկվայի և Անկարայի հարաբերությունները: Արդյունքում՝ հետպատերազմյան տարիներին ԽՍՀՄ-ը առանց վարանելու Թուրքիայից պահանջել է վերանայել սևծովյան նեղուցներին վերաբերող Մոնտրոյի համաձայնագիրը, ինչը, սակայն, սահմանափակվել է միայն կողմերի միջև նոտաների փոխանակմամբ:

Դեռևս 1943 թ. անգլիական գաղտնի ծառայությունները տեղեկացնում էին, որ սևծովյան նեղուցների հարցը պատերազմի ավարտից հետո հայտնվելու է միջազգային ասպարեզում¹: Սակայն Ի. Ստալինը նեղուցների հարցն պաշտոնապես առաջին անգամ բարձրացրել է 1944 թ. հոկտեմբերին՝ Մոսկվայում Ու. Չերչիլի հետ հանդիպման ժամանակ: Մեծ տերությունների կողմից ավելի ուշ այն քննարկվել է Դրիմի, այնուհետև Պոտսդամի խորհրդաժողովներում: Եվ չնայած Մեծ տերությունները որևէ համաձայնության չեն եկել, սակայն մի հարցում նրանք համակարծիք էին. Մոնտրոյի համաձայնագիրը պետք է վերանայել: Հաշվի առնելով դա՝ Պոտսդամի խորհրդաժողովում Մեծ տերությունները համաձայնության եկան սևծովյան նեղուցների կառավարման վերաբերյալ իրենց առաջարկների փաթեթը Թուրքիային ներկայացնելու հարցում:

¹ Служба Внешней Разведки Российской Федерации, Архив СВР России, Сборник документов (1935-1945), М., 2006, с. 167.

Մինչդեռ ավելի ուշ պարզ դարձավ, որ կողմերից ոչ մեկը չէր պատրաստվում զիջումների գնալ: Խորհրդային Միության ներկայությունը նեղուցների տարածքում ցանկալի չէր ոչ միայն Թուրքիայի, այլև Մեծ Բրիտանիայի ու ԱՄՆ-ի համար: Անկարային ներկայացված սևծովյան նեղուցների հարցին առնչվող վերջիններիս հայտարարագրերը դա են վկայում:

Ի դեպ, 1945 թ. նկատելի էր նաև, որ ԱՄՆ-ն հետաքրքրություն էր սկսել ցուցաբերել Թուրքիայի նկատմամբ: Դրանով է պայմանավորված, որ Վաշինգտոնն առաջինն է նրան հանձնել սևծովյան նեղուցներին վերաբերող նոտան² (1945 թ. նոյեմբերի 2-ին): Ամերիկյան փաստաթուղթն անդրադառնում էր այն հանգամանքներին, որոնք կարևորում են Մոնտրյոյի համաձայնագրի վերանայման անհրաժեշտությունը՝ նախևառաջ հիշատակելով, որ սևծովյան նեղուցների վերահսկման ու օգտագործման հարցերն անմիջականորեն վերաբերում են «միջազգային անվտանգությանը», բացի այդ, նշված էր, որ նեղուցների անվտանգությամբ հետաքրքրված է ինչպես Թուրքիան, այնպես էլ սևծովյան պետությունները: Վերջում, առաջարկվում էր նեղուցների հարցը քննարկելու նպատակով մի նոր խորհրդաժողով հրավիրել՝ հետևյալ դրույթներով.

- նեղուցները պետք է միշտ բաց լինեն առևտրական բոլոր նավերի առջև,
- նեղուցները պետք է միշտ բաց լինեն սևծովյան երկրների ռազմական նավերի նավարկության համար,
- ոչ սևծովյան պետությունների ռազմական նավերի անցումը նեղուցներից, բացառությամբ հատուկ դեպքերի կամ էլ առանց ՄԱԿ-ի թույլատվության, արգելվում էր³:

Նկատենք, սևծովյան նեղուցների հարցի լուծման այս տարբերակը ԱՄՆ-ի նախագահ Հ. Տրումենը, ստանալով Չերչիլի համաձայ-

² Батюк В., Евстафьев Д., Первые заморозки. Советско-американские отношения в 1945–1950 гг., М., 1995, с. 29.

³ Arcayürek C., Şeytan Üçgeninde Türkiye, Ankara, 1987, s. 296.

նությունը, ներկայացրել էր դեռևս Պոտսդամում⁴։ Այն հնարավորություն էր տալիս ապահովել նեղուցներով սևծովյան երկրների ռազմանավերի ազատ անցումը «բոլոր ժամանակներում»։ Սակայն ամերիկյան կողմի առաջարկը չէր արժանացել Ստալինի հավանությանը։ Այդտեղ տեղ չէին գտել խորհրդային կողմի՝ Թուրքիային ներկայացված պահանջները։ Այսինքն՝ ԽՍՀՄ-ը նորից չէր մասնակցում Թուրքիայի հետ համատեղ նեղուցների վերահսկման գործընթացին։ Անգլիան ևս, այս հարցում իր շահերից ելնելով, հանդես էր գալիս Թուրքիայի պաշտպանությամբ։ 1945 թ. նոյեմբերի 21-ին Անկարային ներկայացրած Լոնդոնի՝ նեղուցներին նվիրված նոտան այնքան էր նման ամերիկյանին, որ թուրք հեղինակներն անգլիական փաստաթուղթը որակել են որպես «ամերիկյան կրկնօրինակ»⁵։ Դա վկայում է, որ երկու կողմն էլ սևծովյան նեղուցների հարցում համակարծիք են։ Սակայն Մեծ Բրիտանիան Թուրքիայում արդեն իր դիրքերը զիջում էր, փոխարենն ԱՄՆ-ն էր ամրապնդվում այս տարածաշրջանում։ Եթե պատերազմի տարիներին ամերիկյան դիվանագետների զեկուցագրերը միայն դիտարկումների բնույթ էին կրում, ապա պատերազմից հետո դրանցում մշակվում էին հնարավոր այն քայլերը, որոնք ձեռնտու էին Թուրքիային։ ԽՍՀՄ-ի և Թուրքիայի միջև սկսված դիվանագիտական պատերազմը ևս չի վրիպել ԱՄՆ-ի պետքարտուղարության ուշադրությունից։ 1945 թ. Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպանության կողմից Վաշինգտոն ուղարկված մի շարք զեկուցագրերում բացահայտ խոսվում էր ԽՍՀՄ-ի և Թուրքիայի միջև ծագած խնդիրների մասին։

1945 թ. դեկտեմբերի 19-ին ԱՄՆ-ի պետքարտուղարության միջազգային կազմակերպությունների բաժնի աշխատակից Հարի Հարվորդի պատրաստած զեկուցագրի՝ «Նեղուցների հարցը» ենթագլխում ասվում է. «ԱՄՆ-ն նորից է առաջարկել վերանայել Մոնտրյոյի համաձայնագիրը։ Թուրքական պատվիրակությունը խորհրդային

⁴ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, т. VI, с. М., 1980, 150-151.

⁵ Arcayürek C., s. 298.

պահանջին ընդառաջ գնալով՝ այս հարցը վերջնական ձևով կարող է առաջադրել ՄԱԿ-ի Գլխավոր Խորհրդում կամ Անվտանգության հանձնաժողովում: Այդ դեպքում ԱՄՆ-ի պատվիրակությունը խորհուրդ կտա կողմերին ՄԱԿ-ի սահմանադրության 10-րդ և 11-րդ կետերի համաձայն հարցը լուծել բանակցությունների միջոցով»⁶:

1946 թ. մարտի 18-ին էլ թուրքական «Վաքիթ» թերթը տեղեկացրել է, որ Վաշինգտոնը Անկարային և Թեհրանին երաշխիքներ է տվել անվտանգության հարցում՝ վստահեցնելով, որ վերջիններիս կապաշտպանեն արտաքին ուժերի, այսինքն՝ ԽՍՀՄ-ի ագրեսիայից: Ըստ թերթի՝ ամերիկյան կողմը հիշեցրել է, որ Թուրքիայի քաղաքականությունը հիմնվում է ՄԱԿ-ի կանոնակարգի վրա: Այլ կերպ ասած՝ ԽՍՀՄ-ի ներկայացրած պահանջները կարող են ներկայացվել այս նորաստեղծ կազմակերպության քննարկմանը⁷:

Անկարայի կառավարությունը ևս նախընտրում էր ԱՄՆ-ի առաջարկած տարբերակը: Քանի որ, ի տարբերություն խորհրդային առաջարկների, ինչպես նշում են թուրքական հեղինակները, ամերիկյանը և անգլիականը չէին վնասում Թուրքիայի «անկախությանը և տարածքային ամբողջականությանը»: Այդ մասին բազմիցս հայտարարել են Թուրքիայի վարչապետ Շ. Սարաջօղլուն, արտգործնախարար Հ. Սաքան և արտգործնախարարության գլխավոր քարտուղար Ֆ. Էրկինը: Հասան Սաքան 1946 թ. ապրիլի 16-ին ամերիկացի լրագրողներին տված հարցազրույցում ասել է, թե Թուրքիան պատրաստ է վերանայել Սոնտրոյի համաձայնագրի որոշ կետեր, եթե միայն դրանք չեն խախտում նեղուցներում Թուրքիայի ինքնիշխան իրավունքը: Ավելին, նա նշել է, որ այս հարցում իրենց տեսակետը համընկնում է Անգլիայի և Ամերիկայի տեսակետներին⁸: Թուրքական մամուլն էլ խորհրդային պահանջները ներկայացնում էր որպես

⁶ Նույն տեղում:

⁷ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, февраль-июнь, 1946, После сообщения об американской гарантии, «Вакит», с. 46.

⁸ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, февраль-июнь, 1946, Заявление Хасана Сака на пресс-конференции американских журналистов 16 апреля 1946 года, «Ватан», с. 56-57.

նվաճողական ծրագիր Միջերկրական ծով դուրս գալու նպատակով: «Անկարա» թերթը հուլիսի 6-ին «Մեր նեղուցները» հոդվածում գրում էր, որ Ռուսաստանը, Պետրոս I-ից սկսած ձգտել է վերահսկել նեղուցները և դուրս գալ Միջերկրական ծով: ԽՍՀՄ-ը ինչպես քրդական, այնպես էլ Կարսի և Արդահանի հարցերն օգտագործում է իր նպատակին հասնելու համար⁹, արձանագրում էր թերթը: Սակայն դա նորություն չէր, բոլորն էլ հասկանում էին, թե ինչ է իրականում թաքնված խորհրդային պահանջների հետևում: Մոսկվան ևս չէր թաքցնում, որ իր համար առաջնայինը նեղուցների հարցն է:

Խորհրդային Միությունը, որը 1936 թ. կնքված Մոնտրյոյի համաձայնագրի վերանայման հիմնական շահագրգիռ կողմն էր, Պոտսդամի խորհրդաժողովից մեկ տարի անց է միայն Թուրքիային ներկայացրել նոտան: Առաջին նոտան ԽՍՀՄ-ը հղել է 1946 թ. օգոստոսի 7-ին (Պոտսդամում ձեռք բերված համաձայնությամբ վերոհիշյալ փաստաթղթի վերաբերյալ խորհրդային կողմը տեղեկացրել է նաև ԱՄՆ-ին ու Մեծ Բրիտանիային)¹⁰: Թուրքիային առաջարկելով վերանայել Մոնտրյոյի համաձայնագիրը խորհրդային կողմը նշում էր, որ Պոտսդամի խորհրդաժողովում երեք Մեծ տերությունները սկզբունքային համաձայնության են եկել, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին նեղուցներում գործող ռեժիմը իրեն չի արդարացրել և չի ապահովել դրանց անվտանգությունը¹¹: Անդրադառնալով պատերազմի տարիներին Թուրքիայի կողմից Մոնտրյոյի համաձայնագրի խախտման բազում դեպքերին և Մոսկվայի՝ ժամանակին ներկայացված բողոքի նոտաներին, փաստաթղթում մասնավորապես ասվում էր. «Բերված փաստերից երևում է, որ Գերմանիայի ու նրա դաշնակիցների դեմ մղված անցած պատերազմի ընթացքում նեղուցների վերաբերյալ համաձայնագիրը թշնամական պետություններին չխանգարեց նեղուցներն օգտագործել

⁹ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, февраль-июнь, 1946, июль-ноябрь, 1946, Наши проливы, «Анкара», с. 26-27.

¹⁰ Erkin F., Türk-Sovyet ilişkileri ve Boğazlar, Ankara, 1968, s. 415.

¹¹ Известия, 13. VIII. 1946.

ռազմական նպատակներով՝ Խորհրդային Միության և դաշնակից այլ պետությունների դեմ, ըստ որում՝ թուրքական կառավարությունը չի կարող պատասխանատվություն չկրել նման վիճակի համար»¹²: Խորհրդային կողմը պահը բաց չէր թողել թուրքերին հիշեցնելու, որ պաշտոնական Մոսկվան պատերազմի տարիներին բազմաթիվ անգամ հայտարարագրերով դիմել է Անկարայի կառավարությանը՝ պահանջելով նեղուցների մուտքը փակել գերմանական և իտալական նավերի առջև: Մինչդեռ անտեսելով այդ նախազգուշացումները, Թուրքիան շարունակում էր աջակցել առանցքի երկրներին՝ դրանով իսկ խախտելով Մոնտրոյում հաստատված նեղուցների ռեժիմը:

Նոտայում ԽՍՀՄ-ը թուրքական կողմին առաջարկում էր հաստատել նեղուցների նոր ռեժիմ, որը բխելու էր հետևյալ դրույթներից.

- նեղուցները միշտ պետք է բաց լինեն բոլոր երկրների առևտրական նավերի համար,
- նեղուցները միշտ պետք է բաց լինեն սևծովյան պետությունների ռազմանավերի համար,
- նեղուցներով ոչ սևծովյան պետությունների ռազմանավերի անցումը, բացառությամբ հատուկ դեպքերի, պետք է արգելվի,
- նեղուցների կանոնակարգի սահմանումը պետք է մտնի Թուրքիայի և սևծովյան մյուս երկրների իրավասության մեջ,
- Թուրքիան և Խորհրդային Միությունը, որպես նեղուցներում առևտրական նավագնացությունն ու դրանց անվտանգությունը ապահովելու մեջ ամենից ավելի շահագրգիռ պետություններ, համատեղ պետք է կազմակերպեն նեղուցների պաշտպանությունը՝ այլ տերությունների կողմից սևծովյան պետությունների դեմ թշնամական նպատակներով դրանց օգտագործումը կանխելու համար¹³:

¹² Սահակյան Ռ., Սովետա-թուրքական հարբերությունների պատմության հակազդիտական լուսաբանումը ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ, Ե., 1964, էջ 112-113:

¹³ Erkin F., s. 415.

Այսինքն՝ ԽՍՀՄ-ը պահանջում էր, որ Թուրքիան և Խորհրդային Միությունը համատեղ իրականացնեն սևծովյան նեղուցների ելումուտի վերահսկումը: Ավելին, Խորհրդային այս առաջին նոտան իր քնույթով վերջնագիր էր հիշեցնում:

Ի տարբերություն Թուրքիայի՝ Անգլիան և ԱՄՆ-ն ավելի օպերատիվ էին գործում: Նրանք պատասխան ուղերձներ առաջինն են հղել ԽՍՀՄ-ին: Ինչպես վկայում են ամերիկյան փաստաթղթերը, Վաշինգտոնում այս հարցի շուրջ քննարկումներն սկսվել էին օգոստոսի 9-ից: Անկարան բավականին արագ էր գործել, Խորհրդային նոտան ստանալուն պես այն ուղարկել էր այդ պահին Փարիզում գտնվող ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ջ. Բյորնսին: Ըստ ամերիկյան փաստաթղթերի՝ Վաշինգտոնը Խորհրդային կողմի պահանջներին մոտեցել է լրջորեն, քանի որ Սպիտակ տունը չէր դադարում իրեն կշտամբել «իրանական ճգնաժամում» ԽՍՀՄ-ի գործողությունների հարցում ցուցաբերած «փափկության» համար և այս անգամ ձգտում էր ցուցաբերել ավելի «կոշտ քաղաքականություն»¹⁴: Օգոստոսի 15-ին Վաշինգտոնից Բյորնսին ուղարկված մի գրության մեջ տեղեկացվում էր, որ նախագահ Հ. Տրումենին սևծովյան նեղուցների վերաբերյալ զեկույց է ներկայացվել, որում ամերիկյան կողմը հանգել է այն եզրահանգման, որ ԽՍՀՄ-ի հիմնական նպատակը Թուրքիային վերահսկելն է: Այդ պատճառով նրանք գտնում են, որ ժամանակն է կանխել Թուրքիայի վրա ձեռնարկվող Խորհրդային հարձակումները: Եվ եթե դա չարվի ՄԱԿ-ի կողմից, ապա ԱՄՆ-ն, այլ պետությունների հետ հակահարված կտա ԽՍՀՄ-ին¹⁵: Երկու օր անց էլ՝ օգոստոսի 17-ին, Փարիզ ուղարկված մեկ այլ հեռագրում ԱՄՆ-ի պետքարտուղարությունը Բյորնսին տեղեկացնում էր, որ պատրաստվում են ԽՍՀՄ-ին ներկայացնել պատասխան հայտարարագիր¹⁶: 1946 թ. օգոստոսի 19-

¹⁴ Егорова Н., «Иранский кризис» 1945 – 1946 гг.: взгляд из российских архивов. М., 1995, с. 114.

¹⁵ Arcayürek C., s. 320.

¹⁶ Кальвокоресси П., Мировая политика после 1945 г., ч. 1, М., 2000, с. 59.

ին ԱՄՆ-ի պետքարտուղարությունը Վաշինգտոնում ԽՍՀՄ-ի գործերով հավատարմատարին է հանձնել Թուրքիային ներկայացված օգոստոսի 7-ի նոտայի պատասխանը: Դրանում ասվում էր, որ խորհրդային կողմի առաջարկած սկզբունքների նկատմամբ ամերիկյան դիրքորոշումը պարզ կդառնա, այն բանից հետո, երբ համեմատվեն թուրքական կառավարությանն ուղղված 1945 թ. նոյեմբերի 2-ի ամերիկյան և 1946 թ. օգոստոսի 7-ի խորհրդային նոտան¹⁷: Այսպիսով, թուրք-ամերիկյան հարաբերությունները կարևոր փուլ էին թևակոխում. սկիզբ էր դրվում այս երկու պետությունների համագործակցությանը:

Անգլիական կողմը ԽՍՀՄ-ին նոտան ներկայացրել է ԱՄՆ-ից մի քանի օր անց՝ օգոստոսի 21-ին: Փաստաթղթում նշված էր, որ «նեղուցների ռեժիմը պետք է համապատասխանի Միավորված ազգերի կազմակերպության նպատակներին և սկզբունքներին»¹⁸:

Թուրքիային Խորհրդային կողմի առաջարկած հինգ սկզբունքներից երեքի շուրջ ԽՍՀՄ-ը, ԱՄՆ-ն և Մեծ Բրիտանիան համակարծիք էին: Բանավեճերն ընթանում էին վերջին IV և V կետերի շուրջ: Թուրքիայի նման Անգլիան և ԱՄՆ-ը դեմ էին նեղուցների տարածքում խորհրդային ազդեցության մեծացմանը: Առաջարկված IV կետը, ըստ ամերիկյան կողմի, չէր կարող ընդունվել, քանի որ «նեղուցների ռեժիմի հարցը գտնվում է ոչ միայն սևծովյան, այլ նաև այլ տերությունների, ներառյալ և Միացյալ Նահանգների մտահոգությունների շրջանակում»¹⁹: Բրիտանական կողմն էլ հիշեցնում էր, թե «վաղուց միջազգայնորեն ընդունված է, որ նեղուցների ռեժիմում, բացի սևծովյան տերություններից, շահագրգռված են նաև մյուս երկրները»²⁰: Ինչ վերաբերում է V կետին, ապա այս հարցում ևս այս երկու պետությունները միանշանակ ասում էին, թե

¹⁷ Hurewitz J., *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record 1914-1956*, vol II, New-York, 1972, p. 270-271.

¹⁸ Капитанец И., *Битва за Мировой океан в «холодной» и будущих войнах*, М., 2002, с. 82.

¹⁹ Hurewitz J., p. 270-271.

²⁰ Arcayürek C., s. 301.

ԽՍՀՄ-ը Թուրքիայի հետ համատեղ չի կարող իրականացնել նեղուցների վերահսկումը՝ պնդելով, որ Թուրքիան պետք է շարունակի մնալ նեղուցների պաշտպանության հիմնական պատասխանատուն: Իսկ նեղուցների շուրջ ծագած խնդիրները, ԱՄՆ-ի կարծիքով, պետք է լուծվեն ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի շրջանակում²¹:

Հետաքրքիր է, երբ օգոստոսի 19-ին հրապարակվել է ամերիկյան պատասխանը խորհրդային կողմին, թուրքական մամուլում հրատարակված հոդվածներում նշվել է, թե իրենք հիմնականում աջակցություն էին սպասում հենց ԱՄՆ-ից և ուրախ են, որ Ամերիկայի տեսակետը համընկնում է իրենց տեսակետի հետ: Ավելին, նշվում էր, որ այն իր բովանդակությամբ բավականին կտրուկ է և թուրքերից շուտ է ներկայացվել, ինչը վկայում է, որ Վաշինգտոնը շահագրգռված է, որ նեղուցների հարցը լուծվի Թուրքիայի օգտին: Շեշտվում էր, որ ամերիկացիները նույնիսկ առաջարկել են հարցը ներկայացնել ՄԱԿ-ի քննարկմանը: Լրագրող Ասին Ուսը դրա «անհրաժեշտությունը» պատճառաբանել է յուրովի: Օգոստոսի 22-ին «Վաքիթ» թերթում հրապարակված հոդվածում նա գրել է. «Ռուսական նոտան Երրորդ համաշխարհային պատերազմի բացահայտ նախանշում է: ...Եվ ԽՍՀՄ-ի կողմից հրահրվող պատերազմի պատասխանատվությունը չպետք է դրվի միայն Թուրքիայի վրա՝ չնայած որ Թուրքիան անհրաժեշտության դեպքում պատրաստ է կատարել իր պարտականությունը: Սակայն պետք է պարզել նաև, թե Միացյալ Ազգերը ևս կկատարի՞ իր պարտականությունը...»²²:

Այսպիսով, ԱՄՆ-ի ու Մեծ Բրիտանիայի նոտաներից պարզ է դառնում, որ սևծովյան նեղուցների խնդիրը դուրս է եկել ԽՍՀՄ-ի և Թուրքիայի հետաքրքրության շրջանակից ու դարձել միջազգային հարց: Ամերիկան ու Անգլիան ևս արդեն շահագրգռված կողմ էին,

²¹ Hurewitz J., p. 271.

²² ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, июль-ноябрь, 1946, Высказывания печати по вопросу проливов (7 августа), «Вакит», с. 10.

ինչը Թուրքիային թույլ էր տալիս լրջորեն չմոտենալ Խորհրդային Միության առաջարկներին և առանց վախի մերժել դրանք։ Դրա վկայությունը 1946 թ. օգոստոսի 14-ին մեջլիսում Թուրքիայի վարչապետ Ռեջեփ Գեքեքի ունեցած ելույթն է²³։ Այդ առիթով Թ. Ունալը նշել է. «Թուրքական կառավարությունն անգլիական և ամերիկյան կառավարությունների հետ խորհրդակցելուց հետո խորհրդային պահանջները մերժեց»²⁴։ Այլ կերպ ասած՝ Վաշինգտոնից և Լոնդոնից հետո միայն պատասխան ուղերձ ներկայացնելով Մոսկվային՝ Անկարան դրանով իսկ ապահովագրել է իրեն միջազգային ասպարազում և ԽՍՀՄ-ի դեմ միայնակ մնալուց։

ԽՍՀՄ-ին Թուրքիան իր պատասխանը հղել է 1946 թ. օգոստոսի 22-ին։ Դրանում բերելով անհիմն բացատրություններ՝ Անկարան փորձում էր արդարացնել պատերազմի տարիներին իր վարած քաղաքականությունը։ Թուրքական փաստաթուղթը նախևառաջ հերքում էր խորհրդային կողմի ներկայացրած այն փաստերը, թե ֆաշիստական բլոկի երկրների ռազմական նավերն առևտրական դրոշի ներքո քողարկված ազատ ելումուտ են արել սևծովյան նեղուցներով։ Միաժամանակ չէր հերքում թե՛ գերմանական «Ջենֆալկե», թե՛ իտալական «Տավրիզիո» ռազմանավերի՝ նեղուցներով Սև ծով մտնելու, ինչպես նաև գերմանական «Էմս» ու «Կրիզստրանսպորտ» տիպի տարբեր ջրատարողությամբ 13 նավերի՝ Սև ծովից Էգեյան ծով անցնելու դեպքերը։ Ըստ Անկարայի՝ գրանցված այս միջադեպերը որևէ կերպ չէին սպառնում ԽՍՀՄ-ի անվտանգությանը։ Ավելին, Մոսկվայի նախազգուշացումներից հետո նմանատիպ դեպքերը կանխվել են։ Ինչ վերաբերում է խորհրդային նոտայում բարձրացված հարցի բուն էությանը, ապա թուրքական կառավարությունը, որոշ վերապահումներով, քննարկման համար հիմք էր ընդունում առաջին երեք կետերը՝ ընդգծելով, որ դրանք կրկնում են համաձայնագիրը ներկայիս պայմաններին հարմարեցնելու վերաբերյալ 1945

²³ Öztürk K., Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri ve programları, İstanbul, 1968, s. 290-291.

²⁴ Սահակյան Ռ., էջ 115:

թ. նոյեմբերի 2-ին ԱՄՆ-ի արած առաջարկները: Հետևելով ԱՄՆ-ին ու Անգլիային՝ Թուրքիան ևս մերժում էր IV ու V կետերը՝ միաժամանակ պատճառաբանելով, թե ինչու չեն կարող ընդունել խորհրդային կողմի առաջարկները: Ըստ թուրքական կողմի՝

- համաձայնագրի վերանայումը բացառում է նոր ռեժիմի մշակումը, որի ընդհանուր կառուցվածքը կտարբերվեր Մոնտրոյի ռեժիմից,
- խորհրդային հայտարարագրում անտեսվում են համաձայնագրի անդամ մյուս երկրների շահերը,
- պետական և ազգային տեսանկյունից նեղուցների համատեղ պաշտպանության վերաբերյալ խորհրդային առաջարկն անընդունելի է, քանի որ դա կնշանակեր Թուրքիայի անվտանգության ոչնչացում:

Նոտայում Թուրքիայի կառավարությունը խորհրդային կողմին կոչ էր անում վերականգնել բարեկամական հարաբերությունները, ինչը Սև ծովում ԽՍՀՄ-ի անվտանգության երաշխիքն է: Ինչ վերաբերում է Թուրքիայի անվտանգությանը, ապա նշվում էր, որ դրա երաշխիքը ՄԱԿ-ի միջազգային ուժերն են²⁵:

Խորհրդային Միությանն ուղղված նման բովանդակությամբ պատասխանը վկայում է, որ թուրքական մամուլում մինչ այդ օրը տեղ գտած հոդվածները ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ Անկարայի կառավարության պատվեր: Թերթերում հրապարակված այդ հոդվածների միջոցով Թուրքիայի կառավարությունը հող էր ստեղծում հետագա անակնկալ զարգացումների համար՝ ժողովրդին հասկացնելով, թե ԽՍՀՄ-ի առաջարկները սպառնում են երկրի ինքնիշխանությանը:

Այսպիսով, թուրքական կողմի պատասխանով ավարտվում էր սևծովյան նեղուցների շուրջ սկսված քննարկումների առաջին փուլը: Այն կարևորվում է նրանով, որ պարզաբանում էր ոչ միայն ԽՍՀՄ-ի ու Թուրքիայի, այլև այս հարցի շուրջ շահագրգիռ մյուս կողմերի՝ ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի դիրքորոշումը: Ավելին, ինչպես իրավացիորեն նկատել է ֆրասիական «Լե Ռեսպուբլիկ» թերթը, «Նե-

²⁵ 50 yılın Tutanağı 1923-1973, İstanbul, 1973, s. 122-123.

ղուցների հարցը կարելի է համարել ռուս-անգլո-սաքսոնական խնդիր, քան ռուս-թուրքական»²⁶։ Մինչդեռ պետք է նկատել, որ առաջին հայտարարգրերի փոխանակումից հետո Անկարայի, Վաշինգտոնի և Լոնդոնի հետագա քայլերը կախված էին միմյայն Մոսկվայի պահվածքից։ Այդ առումով թուրքական մամուլը տարբեր կանխատեսումներ էր անում՝ ենթադրելով, որ՝

- Խորհրդային Միությունը կիրաժարվի իր պահանջներից և, որպես հիմք ընդունելով ամերիկյան առաջարկները, որի հետ համամիտ է և Թուրքիան, կհամաձայնվի մասնակցել սևծովյան նեղուցների հարցի առնչությամբ հրավիրված միջազգային խորհրդաժողովին,
- ԽՍՀՄ-ը կշարունակի ճնշում գործադրել Թուրքիայի վրա, որի արդյունքում հնարավոր է պատերազմի սանձազերծում,
- ԽՍՀՄ-ը ոչ կիրաժարվի, ոչ էլ ճնշում կգործադրի՝ թույլ տալով, որ նեղուցների հարցը օդում կախված մնա²⁷։

Վերլուծելով այս վարկածները՝ թուրք լրագրողներն այն եզրակացությանն էին հանգել, որ հավանականությունը շատ քիչ է, թե իրադարձությունները կզարգանան 1-ին և 2-րդ կետերի սցենարների հիման վրա։ Թուրքական կողմը բացառում էր, որ Խորհրդային Միությունը կիրաժարվի իր պահանջներից, քանի որ այդ դեպքում կհեղինակագրվի միջազգային ասպարեզում, այն էլ այժմ, երբ հայտնվել է «գերտերության» կարգավիճակում²⁸։ Հասկանալի է, որ Անկարան նախընտրություն էր տալիս հարցի լուծման հենց այս տարբերակին՝ պատճառաբանելով, թե միայն նման զարգացումը հնարավորություն կտա վերականգնել խորհրդա-թուրքական հարաբերություններն ու ապահովել նեղուցների անվտանգությունը։ Մինչդեռ դա միակ միջոցն էր Թուրքիայի համար՝ ստեղծված իրա-

²⁶ Ваисс М., Международные отношения после 1945 года, М., 2005, с. 214.

²⁷ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, июль-ноябрь, 1946, Высказывания печати по вопросу проливов, с. 12.

²⁸ Նույն տեղում, էջ 12:

վիճակից «առանց վնասների» դուրս գալու: Ինչ վերաբերում է 2-րդ կետին, ապա թուրքական մամուլը նշում էր, թե հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը նոր է ավարտվել, և ԽՍՀՄ-ը դեռևս ամբողջությամբ չի վերականգնել իր ուժերը, պատերազմ սկսելու վարկածը ևս հավանական չէր համարվում: Ըստ թուրքերի՝ խորհրդային կողմը նախընտրություն էր տալու 3-րդ վարկածին՝ պնդելով, որ դա բխում է ԽՍՀՄ-ի շահերից²⁹:

Իհարկե, ԽՍՀՄ-ին չէր կարող բավարարել Թուրքիայի պատասխանը, քանի որ վերջինիս ներկայացված պահանջների կարևոր կետերում՝ նեղուցների համատեղ պաշտպանության ու նոր կանոնակարգի վերաբերյալ ապագա խորհրդաժողովի մասնակից երկրների հարցերում, հստակորեն նկատելի էին տարածայնությունները: Մյուս կողմից՝ ԱՄՆ-ն, Անգլիան և Թուրքիան համաձայն էին նեղուցներով ռազմանավերի անցման կանոնակարգի փոփոխմանը՝ հագուտ սևծովյան պետությունների: Չնայած դրան՝ պաշտոնական Մոսկվան չէր պատրաստվում նահանջել իր ներկայացրած պահանջներից, իսկ Անկարան՝ սևծովյան նեղուցներում ամրագրված իր դիրքերը զիջել ԽՍՀՄ-ին: Ամերիկյան և անգլիական փաստաթղթերը վկայում են, որ Թուրքիայի վերնախավում նույնիսկ խոսում էին ԽՍՀՄ-ի դեմ ռազմական գործողություններ սկսելու մասին: Սեպտեմբերի 9-ին արտգործնախարար Սաքան նեղ շրջանակում շեշտել է, որ Թուրքիան պատրաստ է հարձակվել ԽՍՀՄ-ի վրա՝ չնայած վստահ է, որ դրա անհրաժեշտությունը չի լինելու: Նա ակնարկել է, թե սևծովյան նեղուցներում համատեղ հանգրվաններ ստեղծելու և դրանք միասին կառավարելու ԽՍՀՄ-ի առաջարկն անընդունելի է, քանզի հետո թուրքերի վզին կփաթաթվեն այլ պայմաններ ևս³⁰:

²⁹ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, июль-ноябрь, 1946, Высказывания печати по вопросу проливов, с. 13.

³⁰ Douglas B., Dean Acheson and the Making of U.S. Foreign Policy, New York, 1992, p. 239.

Խորհրդային կառավարությունը սևծովյան նեղուցներին վերաբերող երկրորդ նոտայով Թուրքիային դիմել է 1946 թ. սեպտեմբերի 24-ին³¹: Թուրքական մամուլը չորս օր ուշացումով՝ սեպտեմբերի 28-ին է միայն անդրադարձել այս փաստաթղթին: Իսկ սեպտեմբերի 29-ին արդեն թուրքական բոլոր թերթերը հրապարակել էին նոր նոտայի բովանդակությունը³²: Այս նոտան տպագրվել է նաև ինչպես այդ տարիների խորհրդային մամուլում, այնպես էլ այս թեմայով գրված աշխատություններում:

Փաստաթղթում Մոսկվան չի դադարում Անկարային մեղադրել Մոնտրյոյի համաձայնագրի խախտման, նեղուցներով ֆաշիստական բլոկի երկրների նավերի անցումը թույլատրելու մեջ, բացի այդ չէին ընդունվում թուրքական կառավարության՝ այդ հարցի հետ կապված բացատրությունները: Նոտայում նշվում էր, որ իրականությանը չեն համապատասխանում թուրքական կողմի այն բոլոր պնդումները, թե, իբր, նեղուցներով թշնամական նավերի անցումը սպառնալիքի տակ չէր դնում ԽՍՀՄ-ի անվտանգությունը, թե Թուրքիան իրեն լիովին արդարացրել է նեղուցների պահակի դերում, թե Թուրքիայի շնորհիվ առանցքի երկրները չեն հանդգնել խախտելու նեղուցների կանոնակարգը: Հարց էր տրվում, ապա այդ դեպքում ինչու՞ էր պատերազմի տարիներին երկրին ուղղված գերմանական սպառնալիքի պայմաններում խորհրդային զլխավոր շտաբը սևծովյան շրջանի պաշտպանության նպատակով հարկադրված ռազմական գործողությունների զլխավոր ուղղությունից հանել զգալի քանակությամբ զինված ուժեր: Խորհրդային կողմի պնդմամբ դա վկայում է, որ Մոնտրյոյի համաձայնագիրը չի համապատասխանում սևծովյան երկրների անվտանգության շահերին՝ մեկ անգամ էլ առաջարկելով նեղուցներով անցուղարձի նոր ռեժիմը համաձայնեցնել ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ հիշյալ երկրների հետ: Խորհրդային Միությունը հիշեցնում էր, որ Սև ծովը փակ

³¹ Внешняя политика СССР, т. VI, М. 1962, с. 664.

³² ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, июль-ноябрь, 1946, Первые комментарии новой ноты Советского Союза о проливах, с. 15.

ծով է, ըստ այդմ՝ նեղուցները ծովային միակ ճանապարհն են սև-ծովյան պետությունների համար: Ուստի, ԽՍՀՄ-ի և մյուս երկրների կենսական շահերից է բխում, որ Խորհրդային Միությունը ևս անմիջականորեն մասնակցի նեղուցների պաշտպանությանը: Հայտարարագրում նշվում էր, որ ԽՍՀՄ-ի հետ համատեղ նեղուցների պաշտպանությունից Թուրքիայի հրաժարվելը սևծովյան տերություններին զրկում է տարածաշրջանում պատշաճ մակարդակի անվտանգություն ապահովելու և երաշխավորելու հնարավորությունից: Մոսկվան կողմ էր նեղուցների հարցի քննարկման նպատակով Խորհրդաժողով հրավիրելուն³³:

Թուրք հեղինակների գնահատմամբ՝ իրենց ներկայացված այս երկրորդ փաստաթուղթը չէր տարբերվում առաջինից և կրկին վերջնագիր էր հիշեցնում: Պատմաբան Թահսին Ունալի կարծիքով՝ Խորհրդային կողմի այս երկու նոտաները վկայում են, որ նեղուցների հարցում ԽՍՀՄ-ը վերադարձել է ցարիզմի քաղաքականությանը և, իբր, դա է պատճառը, որ Թուրքիան խզել է իր հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ՝ թեքվելով դեպի ժողովրդավարական աշխարհը³⁴:

Այն, որ այս հարցում ԱՄՆ և Մեծ Բրիտանիան դիտորդի դերում չէին և հանդես էին գալիս որպես շահագրգիռ կողմ, վկայում է նաև այն փաստը, որ նեղուցներին վերաբերող Խորհրդային նոտաներին միշտ առաջինն են արձագանքել: Սեպտեմբերի 24-ի փաստաթուղթն էլ բացառություն չի եղել: Վաշինգտոն ուղղարկված մի տեղեկատվության մեջ նշվել է, որ Խորհրդային Միությունը «հանգրվանների վրա չի կանգնել, միայն համատեղ պաշտպանությանն է անդրադարձել»: Միաժամանակ ընդգծվել է, որ Մոսկվան Անկարային առաջարկել է հանդիպել, սակայն թուրքական կողմը նախընտրում է մինչ այդ հանդիպել ԱՄՆ-ի ու Անգլիայի հետ³⁵: Հոկտեմբերի 5-ին դեռ Փարիզում գտնվող ԱՄՆ-ի պետ-

³³ Внешняя политика СССР, т. VI, с. 664-670.

³⁴ Unal T., 1700 den 1958 e kadar Türk Siyasi Tarih, Ankara 1958, s. 291.

³⁵ Arcayürek C., s. 321.

քարտուղար Բյորնսին հեռագիր է ուղարկվում, որում նրան հայտնում են, թե «ԱՄՆ-ի օգոստոսի 19-ի տեսակետն անփոփոխ է: Պոտտսդամում երեք Մեծ տերությունների կողմից ընդունվել է որոշում նեղուցների և Մոնտրոյի համաձայնագրի հետ կապված»: Հեռագրի վերջում կրկնվում է, որ նեղուցների պաշտպանությունը Թուրքիայի պարտականությունն է, իսկ նեղուցներին սպառնացող վտանգի դեպքում խնդիրը պետք է հանձնվի ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդի հայեցողությանը³⁶: Ավելի ուշ պարզ կդառնա, որ սևծովյան նեղուցների հարցում անփոփոխ է նաև Անգլիայի տեսակետը: Այլ կերպ ասած՝ ԱՄՆ-ն ու Անգլիան բացահայտ շարունակում էին պաշտպանել Թուրքիայի շահերը: Այդ մասին են վկայում 1946 թ. հոկտեմբերին 9-ին Վաշինգտոնի և Լոնդոնի ԽՍՀՄ-ին ներկայացրած պատասխան նոտան:

Անկարան Մոսկվային հղեց իր պատասխանը հոկտեմբերի 18-ին, որտեղ կրկին հերքում էր Մոնտրոյի համաձայնագրի խախտման և նեղուցներով «թշնամական նավերի» անցման վերաբերյալ խորհրդային կողմի բոլոր մեղադրանքները: Թուրքիան ընդունում էր սևծովյան պետությունների շահերը պաշտպանելու նպատակով Մոնտրոյի համաձայնագիրը վերանայելու, հատկապես նեղուցներով անցուդարձի և դրանց վերահսկողության պայմանները, ինչպես նաև համաձայնագրի հավելված 2-ը փոփոխելու անհրաժեշտությունը: Առաջարկվում էր համաձայնագրի վերահսկումը հանձնել ՄԱԿ-ին, բացառել դրան Ճապոնիայի մասնակցությունը, փոխարենը ներգրավել ԱՄՆ-ին: Թուրքիան իր դաշնակիցների նման չէր համաձայնվում ապագայում հրավիրվելիք հնարավոր խորհրդածողովի մասնակիցների կազմի և նեղուցների համատեղ պաշտպանության վերաբերյալ ԽՍՀՄ-ի առաջարկներին: Հայտարարագրում նաև նշվում էր, որ Թուրքիան ոչ միայն սևծովյան, այլև միջերկրածովյան տերություն է, ուստի ապագա հանդիպման մասնակիցների կազմը չի կարող սահմանափակվել սևծովյան երկրնե-

³⁶ Кочкин Н., СССР, Англия, США и «Турецкий кризис» 1945–1947 гг. – Новая и новейшая история, М., 2002, № 3, с. 67.

րով, իսկ նեղուցները համատեղ պաշտպանելու հարցում Թուրքիայի համաձայնությունը կնշանակեր սեփական ինքնիշխանության կիսում օտարերկրյա տերության հետ, ինչին պատրաստ չէր:

Ըստ թուրքական կառավարության՝ համաձայնագրի վերանայման նախապատրաստական աշխատանքները, որին այդքան ձգտում էր Պոտսդամի խորհրդաժողովը, շնորհիվ ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի՝ Անկարային արած հաղորդումների և ԽՍՀՄ-ի ու Թուրքիայի միջև կարծիքների փոխանակման, գտնվում էին ավարտական փուլում: Ավելին, թուրքերը պատրաստակամություն էին հայտնում Մոնտրյոյի համաձայնագիրը վերանայելու նպատակով այն ստորագրած բոլոր երկրների, բացառությամբ Ճապոնիայի, և, ըհդհակառակը, ԱՄՆ-ի մասնակցությամբ նոր վեհաժողով անցկացնելու հարցում³⁷:

Այսպիսով, Խորհրդային Միությանն ուղղված թուրքական պատասխան նոտայով կարելի է ավարտված համարել նաև սևծովյան նեղուցներով ելումուտի հարցի շուրջ քննարկումների երկրորդ փուլը: Այն ևս անարդյունք էր. կողմերն այդպես էլ համաձայնության չեկան: Պետք է նկատել նաև, որ նոտաների փոխանակումն հիմնականում ընթացել է ոչ թե ԽՍՀՄ-ի և Թուրքիայի միջև, այլ ԽՍՀՄ-ի ու ԱՄՆ-ի: Անկարան միայն հետևում էր Վաշինգտոնի ցուցումներին՝ թույլ տալով վերջինիս ազդեցության մեծացումը տարածաշրջանում:

Սևծովյան նեղուցների հարցի շուրջ հետագայում ևս փոփոխություններ չգրանցվեցին. Մոսկվան և Անկարան շարունակում էին պնդել իրենց տեսակետները: ԽՍՀՄ-ի արտաքին գործերի նախարարությունը Թուրքիային ուղղված 1946 թ. հոկտեմբերի 26-ի իր պատասխան նամակում նշում էր, որ խորհրդային կառավարու

թյունը համաձայն չէ այն դիրքորոշմանը, թե Պոտսդամի վեհաժողովի որոշմամբ երեք, այն է՝ Մեծ Բրիտանիայի, ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի կառավարություններից յուրաքանչյուրի ու Թուրքիայի միջև նախատեսված բանակցությունները հարկավոր է ավարտ-

³⁷ Vali Ferenc A., The Turkish Straits and NATO, Stanford, 1972, p. 278-297.

ված համարել: Մոսկվայի գնահատմամբ՝ վաղ է քննարկել նեղուցների նոր կանոնակարգի հաստատման նպատակով խորհրդաժողով հրավիրելու հարցը³⁸: Վեհաժողով այդպես էլ չհրավիրվեց, չնայած խնդիրը դեռ շարունակում էր մնալ օրակարգում մինչև 1953 թ. մայիսի 30-ը, երբ ԽՍՀՄ-ը Անկարայից ունեցած իր հավակնություններից պաշտոնապես հրաժարվել է:

³⁸ Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ), Черноморские проливы. Сборник документов 1917-1946 гг., М., 1947, с. 247.